

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za zapadnoslavenske jezike i književnosti

Katedra za poljski jezik i književnost

Kulturološki smjer

**POLJSKI POZITIVIZAM I MANJINSKA PRAVA:
KNJIŽEVNOST, ETIKA, POLITIKA**
DIPLOMSKI RAD

Studentica: Cvita Vulelija

Mentor: prof. dr. sc. Dalibor Blažina

Zagreb, rujan 2019.

Izjava o neplagiranju

Ja, Cvita Vulelija, kandidatkinja za magistru zapadne slavistike, izjavljujem da je ovaj magistarski rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija.

Izjavljujem da niti jedan dio magistarskog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno prepisan iz kojega necitiranog rada. Isto tako izjavljujem da nikoji dio rada ne krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Cvita Vulelija

Sadržaj

Sažetak	4
Abstract	5
1. Uvod.....	6
2. Pozitivizam	7
2.1 Društvene promjene	7
2.2 Poljski pozitivizam.....	9
2.3 <i>Praca u podstaw</i> i <i>praca organiczna</i> u književnim djelima	13
3. Književnost	17
3.1 Pozitivizam u poljskoj kulturi.....	17
3.2 Cenzura	18
3.2.1 Tisak u Poljskoj.....	18
3.3 Program poljskog pozitivizma	19
3.4 Poljski pozitivisti	22
4. Etika	23
4.1 Odnos pozitivista s Crkvom	24
5. Politika	27
5.1 Asimilacija Židova i antisemitizam	27
5.2 Društvene manjine	33
5.2.1 Židovi, Litvanci, Bjelorusi i Ukrajinci.....	33
5.2.2 Seljaci i radnička klasa.....	36
5.3 Emancipacija žena	37
6. Zaključak.....	40
7. Literatura.....	41
7.1 Internetski izvori	45

Sažetak

Ovaj diplomski rad bavi se razdobljem pozitivizma u Poljskoj koje je trajalo od 1863. do 1890. godine. U radu se opisuje društveno-politička situacija u Europi i njezin utjecaj na Poljsku koja je još 1795. bila podijeljena na austrijski, pruski i ruski dio. Objašnjavaju se zatim temeljni pojmovi programa poljskog pozitivizma.

Osim društveno-političke scene, riječ je i o pozitivizmu u poljskoj književnosti, o vrstama književnosti kao što su tendenciozna i agitacijska književnost, te o cenzuri.

Pozitivizam u sociologiji utemeljio je Auguste Comte u svome djelu „Zakon triju stadija“. Poljski pozitivisti preuzeli su neke vrijednosti i prilagodili pozitivizam svojim potrebama.

Promjene u Europi potaknule su politička previranja u Poljskoj: želju za asimilacijom Židova, ali i rast antisemitizma te emancipacija žena i seljaka. Prikazani su također problemi društvenih skupina koje nisu imale status poljskog plemstva.

Ključne riječi: pozitivizam, politika, književnost, etika, emancipacija, antisemitizam, asimilacija, tisak, cenzura, Poljska, Europa

Abstract

This graduate thesis deals with the period of positivism in Poland (1863 – 1890). The thesis addresses the socio-political situation in Europe and its impact in Poland, which was divided in 1795 into Austrian, Prussian and Russian part. The basic concepts of the Polish positivism program are explained.

Apart from the socio-political scene, it is also about positivism in Polish literature, about types of literature such as tendentious and agitational literature, and about censorship.

Positivism in sociology was founded by Auguste Comte in his work „The Law of the Three Stages“. Polish positivists have taken on some values and adapted positivism to their needs.

Changes in Europe have fueled political turmoil in Poland: the desire to assimilate Jews, but also the rise of anti-Semitism and the emancipation of women and peasants. Problems of social groups that did not have the status of Polish nobility are also presented.

Key words: positivism, politics, literature, ethic, emancipation, antisemitism, assimilation, press, censorship, critics, Poland, Europe

1. Uvod

U ovom radu predstavljeno je razdoblje poljskog pozitivizma, odnosno problemi tadašnjeg društva, povijesno-politička scena, ograničavanje umjetničkih sloboda autora, njihov utjecaj na društvo i na kasnije generacije poljskih pisaca.

Pozitivizam se prvenstveno javlja u sociologiji, a August Comte ga definira u svom djelu „Zakon triju stadija“. Poljski pozitivisti preuzeli su neke njegove idejne vrijednosti i prilagodili pozitivizam svojim potrebama. Na tim temeljima htjeli su stvoriti bolje i poštenije društvo.

Pozitivizam u poljskoj književnosti trajao je od oko 1863. do 1890. godine, a najrasprostranjeniji je bio u ruskoj okupacijskoj zoni. Autori poput Elize Orzeszkowe, Bolesława Prusa i Henryka Sienkiewicza pisali su početkom tog razdoblja tendenciozne pripovijetke i romane. U prvih 15 godina nakon Siječanjskog ustanka, teme djela doticale su se samog ustanka, uz primjetne romantičarske utjecaje. Međutim, u tim se djelima mogu pronaći prijedlozi za napredak poljskog društva i kult *organskog rada* te prigovori i kritika poljskog plemstva.¹ Ipak tijekom idućih 15 godina o temi kulta *organskog rada* više se nije pisalo. Nije se sasvim odbacio program pozitivizma, ali ipak je naglašeno kako program nije uspio zbog egoizma i kratkovidnosti klasa koje su time ugnjetavale ostale. U djelima je oslabila didaktička uloga.² Vidljivija je individualna sloboda autora kroz dublju psihoanalizu likova i stvaranje nacionalnog junaka. Pisalo se o teškom životu seljaka i korišteni su folklorni elementi: pjesme, basne i narodne priče.³

Poljska je bila podijeljena država između Austrougarske, Pruske i Rusije. Društvene promjene koje su se događale u Europi, a samim time i u Poljskoj zbog podijeljenosti nisu se događale istovremeno. Antisemitizam i asimilacija Židova zahtijevali su društvene promjene. Emancipacija žena velika je tema u Poljskoj toga razdoblja. Također samostalnost manjih naroda koji su stoljećima živjeli na prostorima Poljsko-Litavske Unije zahtijevala je pozornost ondašnje politike.

¹ Henryk Markiewicz (2000): *Pozytywizm*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, str. 112

² *ibidem*, str. 135

³ *ibidem*, str. 136, 138, 140

2. Pozitivizam

2.1 Društvene promjene

Društveno-političke promjene u Europi u drugoj polovici 19. stoljeća uvelike su utjecale na situaciju u Poljskoj. Gospodarska kriza i nezadovoljstvo nižih društvenih slojeva doveli su 1848. do vala revolucije poznatije pod nazivom Proljeće naroda. Borba manjih naroda za vlastitom državom dovodi zatim do borbe za ukidanje kmetstva i emancipaciju žena.

Proljeće naroda dotaklo je poljske zemlje u austrijskoj i pruskoj okupacijskoj zoni, dok u ruskoj okupacijskoj zoni nije došlo do oružanih ustanaka. Jedan od razloga za manjak reakcije bio je surov režim i velika koncentracija ruske vojske na području Poljskog Kraljevstva, ali upravo zbog toga se više od dvadeset godina kasnije podigao val protesta koji je prerastao u Siječanski ustanak 1863. godine.⁴

Politička previranja nisu uspjela Poljskoj donijeti neovisnost. Iako je 1856. u ruskoj okupacijskoj zoni ukinuto četvrtstoljetno izvanredno stanje i dopuštena je organizacija nekih kulturnih i prosvjetnih institucija, postalo je jasno da svoju slobodu Poljaci moraju izboriti sami.⁵

Prvi ozbiljniji sukobi započeli su početkom 1861. kad se raspravljalo o ukidanju kmetstva. Zbog poljskih demonstracija po ulicama, u listopadu iste godine proglašeno je izvanredno stanje i zabranjeno je isticanje poljskih obilježja.⁶ Iduće godine ruski car Aleksandar II. proglasio je: zamjenu tlake novčanom rentom na načelima koje je nametnula država, a bili su korisni za zemljoposjednike, uvođenje ravnopravnosti židovskog stanovništva te preuređenje i modernizacija obrazovnog sustava. Vrhunac reforma bilo je ponovno otvaranje Glavne škole, odnosno bivšeg varšavskog sveučilišta. Na čelu vlade koja je provodila promjene bio je markgrof Wielopolski koji je među Poljacima bio izrazito nepopularan. U jesen 1862. počeo je s novačenjem poljskih mladića u rusku vojsku. Time je napetost počela rasti, a planovi za ustanak su postali aktualni.⁷

⁴ Anna Skoczek (2005): *Tło historyczne epoki*. U: *Historia literatury polskiej w dziesięciu tomach*, Tom VI, Pozytywizm, Wydawnictwo SMS, Bochnia - Kraków – Warszawa, str. 8 - 13

⁵ Damir Agičić (2004.): *Poljsko kraljevstvo uoči Siječanjskog ustanka*. U: *Podijeljena Poljska 1772.-1918.*, str. 77

⁶ *ibidem*, str. 78-79

⁷ *ibidem*, str. 80-81

Siječanjski ustanak započeo je 1863. i trajao do travnja 1864. kada je uhićen Romuald Traugutt, zadnji od tri zapovjednika ustanka. Tu se radilo se o brojnim čarkama i bitkama, u formi partizanskog ratovanja malih ustaničkih odreda protiv ruske vojske.⁸

Nakon ustanka zabranjeno je ime Poljskog Kraljevstva. Ruska je vlast ukinula kmetstvo i seljacima podijelila zemlju njihovih bivših gospodara, što je doводilo do raznih konflikata. Mnogi vlasnici zemlje nisu se snašli u novoj situaciji na selu zbog čega su bankrotirali i bili prisiljeni napustiti svoja seoska imanja te preseliti u gradove, gdje su se zaposlili kao fizički radnici. Tako je počeo razvoj industrije u gradovima.⁹

Pruska se industrijski ubrzano razvijala zahvaljujući uspjesima kancelara Otta von Bismarcka, te je uskoro postala prijetnja ostalim europskim silama. Štoviše, u pruskoj okupacijskoj zoni, u drugoj polovici 1871., počeo je tzv. *Kulturkampf* ili borba za kulturu, što je bila pruska akcija protiv Poljaka.¹⁰ Nakon ujedinjenja Njemačke 1871., Bismarck je nastojao oslabiti sve eventualne smetnje pruskoj hegemoniji u novoj državi i ojačati središnju vlast. Područje na koje su pruske/njemačke vlasti stavile najveći naglasak, bila je nekadašnja Velika Poznanjska Kneževina, sada službeno zvala Poznanjska pokrajina. Upravo je tu poljsko stanovništvo bilo većinsko i imalo svoje intelektualne elite, građanstvo i plemstvo. Bismarck je pokušao državi podrediti institucije Katoličke crkve. Iako je *Kulturkampf* bio usmjeren prvenstveno protiv južnonjemačkih država u kojima je prevladavalo katoličko stanovništvo, osobito se snažno osjetio u Poznanjskoj pokrajini gdje je zadobio i protupoljski karakter.¹¹

S druge strane, u ruskoj okupacijskoj zoni nikada nije prestalo ratno stanje što je omogućavalo vlastima da bez procesa kažnjavaju „politički sumnjive“ i šalju ih u Sibir na odrađivanje kazne.¹²

Previranja su se nastavila i u austrijskoj okupacijskoj zoni u kojoj je uvijek vladala najveća sloboda. Austrijske vlasti pritisknule su sve narode unutar svojih granica zbog loše pozicije na međunarodnoj areni te zbog unutarnje krize monarhije. Pojavila se nova grupacija na političkoj

⁸ *ibidem*, str. 83-84

⁹ Anna Skoczek.: *op. cit.* pod. 4), str. 13

¹⁰ *ibidem*, str. 15

¹¹ Damir Agičić. *op.cit.* pod 5), str. 105

¹² Anna Skoczek. *op.cit.* pod 4), str. 15

sceni, tzv. *stańczycy*, krakovski konzervativci, kojima je jedina poveznica s pozitivistima bilo zagovaranje političkog realizma. Svoje su stavove iznosili u časopisu *Przegląd Polski* u političkom pamfletu „Stańczykov dosje“ (*Teka Stańczyka*, 1869.). U tim prilikama postupno se formira generacija koju povijest naziva pozitivistima.¹³

2.2 Poljski pozitivizam

Pozitivizam je filozofski pravac koji je razvio Auguste Comte sredinom 19. stoljeća. Comte priznaje samo ono što se može znanstveno dokazati, a predmet proučavanja su mu samo znanstvene činjenice.¹⁴

Poljski pozitivisti teoretizirali su o terminu „pozitivizam“, prilagodili mu značenje, temelje, nazvali ga društvenim programom te obuhvatili sve dijelove koje su smatrali važnima. Tako je u Poljskoj pojam pozitivizma počeo značiti određeni društveni program, ponekad i put razvoja poljskog društva koje se obnavljalo nakon propasti Siječanjskog ustanka.¹⁵

Prema Markiewiczu, razdoblje od 1864. do 1895. u poljskoj književnosti naziva se pozitivizmom ili realizmom. Pod pojmom pozitivizma podrazumijeva se vladajuće mišljenje i kulturni stil, a pod pojmom realizma tadašnji glavni književni pravac.¹⁶ S druge strane Malić smatra pozitivizam kulturnim entitetom, koji se u određenom trenutku, na razmeđu sedamdesetih i osamdesetih godina u velikoj mjeri poklopio s realizmom u književnosti, ali je i tada književnost bila samo dio cjeline pozitivističkog pokreta, a realizam samo jedan od književnih „izama“ koje je pozitivizam s različitim uspjehom nastojao podrediti svojim ciljevima.¹⁷

Književnost pozitivizma je u temeljima bila utilitaristička. Interpretirana je dvojako – kao tendenciozna, odnosno didaktička ili kao agitacijska prema društvenom programu. Također, radi realističkog opisa stvarnosti, može se promatrati u okvirima realizma.

¹³ *ibidem*, str. 16

¹⁴ Anna Skoczek (2005): Ogólna charakterystyka. U: Historia literatury polskiej w dziesięciu tomach, Tom VI, Pozytywizm, Wydawnictwo SMS, Bochnia - Kraków – Warszawa, str. 16 - 18

¹⁵ Janina Kulczycka-Saloni (1971): Pozytywizm, Państwowe zakłady wydawnictw szkolnych, Warszawa, str. 7 - 8

¹⁶ Henryk Markiewicz.: *op.cit.* pod 1), str. 9

¹⁷ Zdravko Malić (2004): Iz povijesti poljske književnosti, Zagreb, str. 133

Pisci poput Bolesława Prusa, Henryka Sienkiewicza i Elize Orzeszkowe u svojim su djelima na početku razdoblja isticali elemente tendenciozne književnosti¹⁸, a s vremenom tendenciozne elemente zamijenili su opisima grozote komunizma te groteskom.¹⁹

Međutim, romani „Na Njemenu“ Orzeszkowe i Prusova „Lutka“ dva velika djela poljskog pozitivizma, imaju već dominantno realistički karakter. Prikazuju društvenu lepezu, donose obiteljsku priču, preispituju romantičarsku tradiciju i reinterpetiraju pozitivistički program. Orzeszkowa je u svome djelu optimističnija od Prusa koji sadrži mračne događaje i širi osjećaj pesimizma. Devedesete godine 19. stoljeća u djelima pozitivista donose idejnu krizu te gubitak povjerenja u realitet. Istovremeno sve češće su tražili utočište u metafizici, moralnoj utopiji ili u povratku tradicionalnim vrijednostima. Time je došlo do slabljenja elemenata pozitivističkog nazora²⁰, a napose je Prus glavnim obilježjem realizma smatrao stvaranje ljepote koja uči preživljavanju svakodnevice.²¹ Prema Markiewiczu „Na Njemenu“ je patetični poziv ka povezanosti sa zemljom i prošlosti, veličanje velikodušnosti, patriotsko i demokratsko ideološko nasljeđe. „Lutku“ je pak okarakterizirao kao proces koji je potaknuo psihologizaciju poljskog romana.²²

Prema Maliću, poljski su se pozitivisti zaklinjali u znanstvene autoritete Augustea Comtea, Johna Stuarta Milla, Hippolytea Tainea, Charlesa Darwina, Henryja Thomasa Bucklea, Herberta Spencera, a sami su publicističku, popularizatorsku i didaktičku djelatnost pretpostavljali strogoj znanstvenosti i visokoj umjetnosti. Objašnjava se to činjenicom da se u poljskoj sredini pozitivizam više ostvarivao publicistikom nego znanošću, više kao opredjeljivanje nego kao otkrivanje, više primjenom nego kreacijom.²³

Program razvoja zemlje gradio se na temelju tzv. *organskog rada* (polj. *praca organiczna*) i *rada u temeljima* (polj. *praca u podstaw*). *Organski rad* podrazumijevao je poticanje gospodarskih inicijativa, razvoj trgovine, industrije i poljoprivrede kako bi se svim društvenim grupama osigurali jednaki uvjeti za život i podizanje civilizacijske razine.²⁴ Individualni rad

¹⁸ Henryk Markiewicz.: *op.cit.* pod 1), str. 100

¹⁹ *ibidem*, str 101

²⁰ *ibidem*, str. 148-149

²¹ Bolesław Prus (1959): *Kroniki*, oprac. Zygmunt Szweykowski, t. 8, Warszawa, str. 19

²² Henryk Markiewicz.: *op.cit.* pod 1), str. 142, 145

²³ Zdravko Malić.: *op.cit.* pod 17), str. 133

²⁴ Anna Skoczek.: *op.cit.* pod 14), str 18

postao je dijelom programa *organskog rada* i bio krilaticom većine liberalnih grupacija. *Organski rad* trebao je jačati snagu „narodnog organizma“.²⁵

Rad u temeljima podrazumijevao je širenje prosvjete, kulture i higijene na selu; bio je to rad na edukaciji i dobrobiti ljudi. Smatralo se da dobro pojedinca pomaže dobrobiti društva.²⁶ Često je označavao društvenu djelatnost koja se odnosila na ekonomske, obrazovne i moralne vrijednosti društvenih klasa.²⁷

Ideal junačke borbe slavljen u romantizmu zamijenjen je idealom rada na vlastitoj zemlji. Simboličkim dokazom te teze postaje *Legenda o Janie i Cecylii* iz djela Elize Orzeszkowe „Na Njemenu“. Jan i Cecylia nagrađeni su za vlastiti rad, te su od kralja Sigismunda II Augusta dobili plemićku titulu, grb i prezime. Njima je rad bio vrlinom i radom su potvrđivali svoj humanitet. Općenito, pozitivistima rad, a ne rat, postaje izraz patriotizma. U tom razdoblju znanost, znanje i tehnika dobivaju kulturno značenje.²⁸

U širenju programatskih tekstova pozitivizma autori su se najviše služili publicistikom. Radovi su najčešće objavljivani u časopisima *Przegląd Tygodniowy*, *Prawda*, *Ateneum*. Najistaknutiji predstavnik publicistike bio je Aleksander Świętochowski, a novinarsko iskustvo imali su i poznati književnici: Prus, Orzeszkowa i Sienkiewicz. Najpopularnija književna vrsta u pozitivizmu bio je roman, a pisalo se o društvenim problemima kao što su asimilacija Židova ili emancipacija žena.²⁹

Pozitiviste se u javnosti kritiziralo zbog manjka patriotizma i viška pragmatizma. Zamjeralo im se što patriotizam tretiraju kao polazište u biografijama pojedinaca, ali rijetko kada kao sastavni dio njihova programa. U tom smislu, pozitivizam je bio odgovor na situaciju nakon poraza ustanka, odgovor stvoren za dvostrukog neprijatelja – s jedne strane kao odgovor na represiju okupatora a s druge na podijeljeno javno mnijenje. Aristokracija se povukla u privatnost, u pasivno kultiviranje simbolike i narodnih rituala, i tako nametala drugima svoju sliku patriotizma. Međutim, pozitivisti - generacija Prusa i Orzeszkowe - bili su svjesni da je

²⁵ Henryk Markiewicz (1994): *Literatura i historia*, Universitas, Kraków, str. 76

²⁶ Anna Skoczek.: *op.cit.* pod 14), str. 18

²⁷ Henryk Markiewicz.: *op.cit.* pod 25), str. 76

²⁸ Grażyna Borkowska (1996), *Pozytywizm – blaski i cienie*, U: Znak, Kraków, str. 14 - 15

²⁹ Anna Skoczek.: *op.cit.* pod. 14), str. 18

poraz Siječanjskog ustanka do temelja promijenio situaciju Poljaka te da nikakva romantika nije dolazila u obzir.³⁰

Pozitivisti su postavili temelje na kojima su nadolazeće generacije mogle nastaviti graditi društvo. Pozitivistička pak književnost oblikovala je model poljske kulture. Njegovala je roman, novelu i druge prozne vrste te započela eksperimente u području naracije.³¹

Prema Maliću, periodizacija pozitivizma, bez obzira na određene sporne pojedinosti, u bitnim elementima jasno je određena. Bitno je razlikovati pozitivistički tok od književnih tokova. Pozitivizam je kulturni entitet koji se u određenom trenutku, između sedamdesetih i osamdesetih godina, poklopio s realizmom u književnosti, ali je i tada književnost bila samo dio cjeline pozitivističkog pokreta, a realizam samo jedan od književnih „izama“ koje je pozitivizam s različitim uspjehom nastojao podrediti svojim ciljevima. Višeslojnost i prostorna različitost (snažan varšavski krug, a s druge strane nešto slabiji krakovski) glavni su elementi poljskog pozitivizma. Njegove najšire vremenske granice obuhvaćaju polustoljetno razdoblje, koje je započelo sa *Stańczykovim dosjeom* i ulaskom Elize Orzeszkowe u književnost, a završava u godinama Prvog svjetskog rata, kada većina pisaca nekadašnjeg pozitivističkog pravca prestaje pisati.³²

Pozitivisti su pisali o običnom čovjeku koji je volio rad. Na početku nisu imali jasan stav što bi točno „rad“ u trenutnim uvjetima u Poljskom Kraljevstvu trebao značiti pa su tom junaku mijenjali zanimanje. Često su to bila suprotna zanimanja od njihovog - bankari, tvorničari, inženjeri. Njihova djela imala su odgojnu funkciju kojom su htjeli oblikovati novog čovjeka, a junaci njihovih djela trebali su biti društveni uzori.

Najveća inovacija pozitivističke književnosti bila je promjena primatelja odnosno čitatelja te iste književnosti. Pozitivisti su uspjeli stvoriti književnost koja je bila dostupna i razumljiva širokim masama. Osim što su tim načinom sami sebi povećali popularnost i širili bazu čitatelja, takvu književnost koristili su u moderne odgojne svrhe, za stvaranje „zdravih misli“. ³³

³⁰ Grażyna Borkowska.: *op.cit.* pod. 28), str. 14 - 15

³¹ Anna Skoczek (2005): *Dziedzictwo pozytywizmu. U: Historia literatury polskiej w dziesięciu tomach, Tom VI, Pozytywizm, Wydawnictwo SMS, Bochnia - Kraków – Warszawa*, str. 19 – 22

³² Zdravko Malić.: *op.cit.* pod. 17), str. 133 - 134

³³ Janina Kulczycka-Saloni.: *op.cit.* pod. 15), str. 42-43

Pozitivistima je književnost bila važna jer je bila jedina dostupna vrsta društvene aktivnosti, jedini mogući način oblikovanja sadašnjosti i budućnosti.³⁴

2.3 *Praca u podstaw* i *praca organiczna* u književnim djelima

Kao što je već napomenuto, dva temeljna gesla programa poljskog pozitivizma, uz emancipaciju žena i asimilaciju Židova, su *rad u temeljima* i *organski rad*. Oba pojma preuzeta su iz recepcije filozofije Herberta Spencera i trebali su biti odgovorom na idealističke društvene propozicije prethodne epohe.³⁵

Program tzv. *rada u temeljima* formulirao je Aleksander Świątochowski, a riječ je o radu na povećavanju materijalnih i duhovnih snaga naroda. Borbu za samostalnost naroda odgodili su za budućnost. Tijekom godina taj se program dakako promijenio³⁶. Świątochowski je u programu vidio mogućnost unutarnjeg razvoja. Od različitih niti iz različitih ruku nastao je program tzv. *organskog rada*, koji se temeljio na osnaživanju unutarnjih, duhovnih i materijalnih sila društva te na povećanju njegovih resursa na svim razinama.³⁷

Primjere *rada u temeljima* vidimo u Prusovoj „Lutki“.

„Kako su oni sretni, svi ovi, kod kojih samo glad izazivlje apatiju, a jedina je patnja zima. Kako je lako usrećiti ih... Pa i mojim skromnim imetkom mogao bih pridići nekoliko tisuća porodica. Nevjerojatno, a ipak je tako.“

(Prus 1946:99)

„Strahota je i pomisliti, što će tu nastati za nekoliko generacija... A ipak postoji priprost lijek: obvezatan rad – pravedno nagrađen. Rad jedini može ojačati bolje pojedince, bez galame iskorijeniti zlo, i ... imali bismo pučanstvo vrijedno, kao što danas imamo izgladnjelo i bolesno.“

(Prus 1946:100)

³⁴ *ibidem*, str. 44

³⁵ Jakub A. Malik (2005): *Praca u podstaw* i *Praca organiczna*. U: *Historia literatury polskiej w dziesięciu tomach*, Tom VI, *Pozytywizm*, Wydawnictwo SMS, Bochnia - Kraków – Warszawa, str. 26 - 27

³⁶ Samuel Sandler (1957): *Ze studiów nad Świątochowskim*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa, str. 26

³⁷ Aleksander Świątochowski (2002): *Praca organiczna*, U: *Publicystyka okresu pozytywizmu 1860-1900*. Antologia, oprac. Stanisław Fita, Warszawa, str. 230

Prus je opisao Poljake kao slabo obrazovan narod koji nema trajnu tradiciju obrazovanja i volje za istraživanjem, koji ne upotrebljava um za rješavanje velikih zagonetki i koji nema umjetničku sredinu dok mu se društvo sastoji od bezlične mase: od umišljenog plemstva i materijalističkog građanstva.³⁸

Gospođica Izabela iz „Lutke“ primjer je površnog plemstva.

„Izvan tog čarobnog, postojao je još i drugi svijet – obični. Gospođica Izabela je znala, da on postoji, štaviše, voljela ga je promatrati kroz okno kočije, vagona, ili iz svoga stana. U takvom okviru i iz takve daljine činio joj se slikovit, pa čak i simpatičan. Viđala je ratare kako polagano oru zemlju, - velika kola, koja vuče mršavo kljuse, - raznošače voća i povrća, - starca, koji je tucalo kamenje na cesti, - trhonoše, koji se nekuda žure, - lijepe i nestrpljive prodavačice cvijeća, - porodice, koje su se sastojale od oca, vrlo gojazne majke i četvero djece, što se u parovima drže za ruke, - gizdelina niže sfere, kako se vozi u dorožki, gdje se smiješno razvaganio, - karkad i pogreb. I kazivala je sebi, da je onaj svijet, premda je niži, ipak lijep, svakako je ljepši od porodičnih slika, jer se miče i svaki se čas mijenja.,,

(Prus 1946:50)

Ili:

„Uopće je prema ljudima iz nižega svijeta imala blagonaklono srce. Sjetila se riječi iz svetoga Pisma: „u znoju čela svoga radit ćeš.“ Oni su zacijelo počinili neki teški grijeh, dok su osuđeni na rad, a takvi anđeli kao što je ona, nisu mogli ne požaliti njihova udesa. Takvi, kao što je bila ona, za koju je najteži rad bio dodir elektroničkoga zvonca i zapovijed, koju je izrekla.“

(Prus 1946:51)

Poljsko plemstvo nakon propasti Siječanjskog ustanka izgubilo je svoju političku važnost. S vlastitih imanja raspršili su se po gradovima, a najviše ih se okupilo u Varšavi. Plemstvo je njegovalo vlastitu tradiciju koja se sjećala vlastite države i junačkih borbi za njezinu slobodu. Ta tradicija imala je snažan utjecaj na cijelo poljsko društvo te je otežavala razvoj i prihvaćanje novog kulturnog i društvenog programa - pozitivizma.³⁹

³⁸ Aleksander Świątochowski (1896): *Liberum veto*, U: *Prawda*, nr. 19, *Posel Prawdy*, Podkr. – S. S.

³⁹ Janina Kulczycka-Saloni.: *op.cit.* pod.15), str. 31

Organski rad trebao je voditi brigu o ravnomjernom i uravnoteženom napretku civilizacije koji povezuje sve socijalno-strukturne razine te se trebao doticati svih sfera ljudske egzistencije – materijalne, intelektualne, psihičke i duhovne.⁴⁰

Prus je svoj stav prema *organskom radu* prikazao kroz određenu grupu društvenih radnji koje se mogu poistovjetiti s ljudskim životom. U ljudskom životu postoje dvije vrste pojava: vanjske i unutarnje. Kada čovjek hoda, prenosi ili prerađuje predmete koji ga okružuju, kada se sporazumijeva s ljudima, svađa se s njima ili surađuje, u tim trenucima obavlja vanjske radnje. A kada diše, hrani se, kada u njemu kola krv i kada iz organizma izbacuje suvišne tvari, te kad unosi nove, svježije tvari, tada čovjek obavlja unutarnje radnje. Iz navedenih primjera može se razaznati da se unutarnje radnje temelje na skupljanju snage u organizmu, dok se vanjske radnje temelje na potrošnji te snage u svrhu postizanja ciljeva koje si je čovjek zacrtao. Prus tvrdi da je jednaka situacija i s društvom.⁴¹ Kao što se vidi u primjeru:

„Wokulski osjeti, da ga napušta odvažnost.

- Reci mi, želiš li raditi?

- A što da radim?

- Da se naučiš šiti.

- To nije ništa. Bila sam kod švelje. Ali s osam se rubalja ne može živjeti. Napokon – još toliko vrijedim, da ne moram nikome šiti.“

(Prus 1946:124)

Organski rad trebao je biti harmoničan rad svih slojeva društva s ciljem donošenja materijalnog dobra i duhovnog razvoja. *Organski rad* imao je tri temeljna cilja: viša razina obrazovanja, djelovanje u korist poboljšanja kvalitete industrije i odgoj društva. Otuda i analogija s društvom.

Rad u temeljima zamišljen je kao pravac koji je bio povezan s poljoprivrednom reformom koju je 1864. uvela ruska carska vlast. O pojmu *rada u temeljima* je pisao Świętochowski, jedan od glavnih popularizatora ideje *organskog rada* uz Prusa, Adolfa Dygasińskiego i Adama

⁴⁰ Jakub A. Malik.: *op.cit.* pod. 35), str. 27

⁴¹ Bolesław Prus (1966): *Kroniki*, oprac. Zygmunt Szweykowski, t. 16, Warszawa, str. 542

Wiślickog. U književnosti, ideja *rada u temeljima* vidljiva je u pojedinim djelima Orzeszkowe, Sienkiewicza, Prusa te već spomenutog Świątochowskog.⁴²

„- Biva svakojako – odgovori Jan. Nekad je teško, nekad lako. U prvom redu zavisi od zemlje, a zatim od navike i snage. A zatim i plugovi su sad bolji nego ranije. Za mene je uzorati jutro, kao poći u šetnju.”

(Orzeszkowa 1964:111)

„- Sve je ovo delo naših ruku; i ova ograda od dasaka, i trem, i košnice. Kad je trebalo, uzimao sam nadničare, ali mi smo sami i orači, i vrtlari, i pčelari, i stolari... U našoj sirotinji ne može ni da bude drugačije, kad čovek želi ne samo da nasiti telo, nego želi da i oko njega bude malo ukrasa i lepote što nije najneophodnije, ali je prijatno za oči...”

(Orzeszkowa 1964:125,126)

Pozitivistima je bio cilj nametnuti prisutnim generacijama kult rada kao vjerski kult. Željeli su da običan čovjek ima osjećaj kako je njegov svakodnevni rad od značenja za cijelo čovječanstvo – osjećaj da je svaka sitnica od velike važnosti za opće dobro. Istovremeno su bili svjesni opasnosti takve situacije koju su vrlo lako mogli iskoristiti kapitalisti. Zbog toga su poticali slogan nesebičnog čina kako se ne bi pojedinci okoristili za osobnu korist. Istovremeno su oprezno postupali prema društvenom altruizmu, kako pojedinac u želji za općim dobrom ne bi zaboravio na vlastito dobro. Zagovarali su utilitarizam,⁴³ kojem je cilj ljudskog života bila je sreća, a društvenim ciljem bila je sigurna egzistencija sa što manje patnje koja je do tada mučila čovječanstvo. U političkom smislu težilo se stvaranju jakog poljskog građanskog staleža.⁴⁴

⁴² Jakub A. Malik.: *op.cit.* pod. 35), str. 27 - 28

⁴³ Janina Kulczycka-Saloni.: *op. cit.* pod. 15), str. 26

⁴⁴ *ibidem*, str. 15

3. Književnost

3.1 Pozitivizam u poljskoj kulturi

Grupa mladih studenata, školovana na varšavskom sveučilištu, u to vrijeme pod nazivom Glavna škola (polj. *Szkoła Główna*), započela je publicističku kampanju, koja je trajala od 1862. do 1869. godine. Borili su se protiv državnih odluka i zanemarivanja nacionalnih pitanja. Stvorili su vlastiti političko-društveni program koji je sadržavao filozofske i estetičke elemente pozitivizma.

Bili su patrioti, ali su zagovarali razmatranje realnih mogućnosti te nisu vjerovali u intervenciju zapadnih sila i oružane akcije. Kritizirali su loše ekonomsko stanje, općenitu lakomislenost i zazor prema fizičkom radu. Zalagali su se za izgradnju tvornica, trgovačkih društava, za modernizaciju poljoprivrede, otvaranje banaka i za strukovno obrazovanje.⁴⁵ Odbacivali su romantizam kao tlapnju i test, i zahtjevali razvoj društva na temeljima pragme.

„Sazvati sjednicu, potaknutio da se osnuje poduzeće, i patiti, neprekidno patiti radi nesretne domovine, to su, po njegovu mišljenju, bile dužnosti građanina. Da ga ipak tko zapita, da li je ikada zasadio jedno drvo, koje bi svojim gladom štitilo ljude i zemlju od žege? Ili da li je ikada maknuo s puta kamen, koji ozljeđuje konjsko kopito? – bio bi se iskreno začudio. Osjećao je i mislio, želio i patio – za milijune. Samo – što nije nikada ništa učinio korisno. Činilo mu se, da je neprekidna briga za cijelu domovinu neuporedivo viša od vrijednosti geste, kojom se briše nos balavu djetetu.“

(Prus 1946:197,198)

⁴⁵Ludwik Grzebień (2005): Szkolnictwo wyższe. U: Historia literatury polskiej w dziesięciu tomach, Tom VI, Pozytywizm, Wydawnictwo SMS, Bochnia - Kraków – Warszawa, str. 47

3.2 Cenzura

Pisci pozitivizma su bili ograničeni na nacionalnom, političko-društvenom, religijskom te etičkom polju, oblikovali su književnu i publicističku djelatnost u trima okupacijskim zonama, ali najviše u ruskoj.⁴⁶

Djela poljskih pisaca, da bi uopće bila objavljena, morala su poštivati pravila cenzure. Propisi cenzure često su se mijenjali u okupacijskim zonama, a cenzura se protezala, zbog vanjske politike, i na djela napisana u emigraciji⁴⁷. Proučavanjem djelovanja cenzure protiv pozitivista, mogu se vidjeti posebne sposobnosti zaobilaženja pravila redakcija časopisa „pod političkim i moralnim izlikama“. Ne treba zaboraviti ni tekstove koji su bili prepuni teoretskih razglabanja, namjerno dugih i zapetljanih rečenica, aluzija i fraza na granici razumljivosti. Čitateljska pozornost bila je smanjena zbog zamršenosti štiva koje je zahtijevalo pažljivo čitanje i raščlanjivanje teksta kako bi se on uopće razumio.⁴⁸

3.2.1 Tisak u Poljskoj

Poljski tisak druge polovice 19. stoljeća razvijao se izrazito brzo i tako postao glavnim izvorom informacija o stalnim događajima u svijetu, Europi i u Poljskoj. Tisak je bio u funkciji škole, sveučilišta te je djelovao kao politička organizacija. Bio je važan i djelotvoran čimbenik u borbi protiv rusifikacije i germanizacije društva.⁴⁹ Najveći centar tiska i novinarstva bio je u Varšavi. Jedan od najpoznatijih novinara, tj. urednika bio je Wacław Szymanowski koji je oko svog časopisa *Kurier Warszawski* uspio okupiti najvažnije pisce toga razdoblja. Među njegove

⁴⁶Henryk Markiewicz (1998): Literatura pozytywizmu, Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, Dzieje literatury polskiej, Warszawa, str. 15

⁴⁷Budarewicz, Tadeusz. 2005. Język programów pozytywistycznych. Kraków, U: pod red. nauk. Bogdana Mazana przy współpracy Słowni Tyneckiej – Makowskiej, 2005. *Pozytywizm i negatywizm. My i wy po stu latach*, Wydawnictwo Biblioteka, Łódź, str. 36

⁴⁸*ibidem*, str. 37 - 39

⁴⁹Jan Data (2005): W zaborze rosyjskim. Prasa. U: Historia literatury polskiej w dziesięciu tomach, Tom VI, Pozytywizm, Wydawnictwo SMS, Bochnia - Kraków – Warszawa, str. 69 – 70

najbliže suradnike spadali su Piotr Chmielowski, Henryk Sienkiewicz i Aleksander Świętochowski.⁵⁰

Przegląd Tygodniowy (1866. – 1905.) bio je glavno sredstvo objavljivanja mladih varšavskih pozitivista. Na početku časopis nije bio pretjerano uspješan jer je prenosio pozitivistički program, ali otvorenost i širina polja interesa, te vrijednost i kreativnost osnivača, izdavača i urednika Adama Wiślickog, popularizirali su ga u 60-im i 70-im godinama kada je okupio najpoznatije publiciste i kritičare. Wiślicki je surađivao i s polaznicima varšavskog sveučilišta. Glavni ideolog časopisa bio je Świętochowski.⁵¹

3.3 Program poljskog pozitivizma

Izjava Świętochowskog sažima stanje u Poljskoj koje je zahtijevalo hitne promjene: „Ako je herojska smrt narodna vrlina, već je imamo: sada su nam potrebne manje poetične, korisnije i po život neopasne vrline“.⁵²

Ciljevi i zadaci književnosti bili su od samog početka jedna od glavnih točaka diskusije između pozitivista i tradicionalista. S utilitarnog stajališta pozitivisti su napadali romantički iracionalizam, mesijanizam, kult plemićke tradicije i maštanje o bijegu od svijeta. Jednako su oštro osuđivali prikazivanje narodnih običaja za zabavne svrhe.⁵³

„Cijelo to pučanstvo, između kojega su se oprezno provlačili lakaji u gali, dame-zabavilje, siromašne sestrične i bratići željni viših položaja, cijelo je to pučanstvo slavilo vječni blagdan.“

(Prus 1946:49)

⁵⁰ *ibidem*, str. 72

⁵¹ *ibidem*, str. 77

⁵² Aleksander Świętochowski (1876): Nasze drogi polityczne. „Przegląd Tygodniowy” nr. 27 U: J. Kulczycka-Saloni „Pozytywizm” 1971, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa, str. 13

⁵³ Henryk Markiewicz (1999): Pozytywizm, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, str. 369 - 370

„Da li se oni ljube? – pomisli. Pa zašto se ne bi uzeli? ... Možda on nema novaca... No, što onda znače njezini pogledi? ... Slično je danas gledala u mene, Istina je, udavača mora imati nekoliko obožavatelja i vabiti ih sve, da... se preda onome, koji najviše nudi!“

(Prus 1946:121,122)

„- Gospodine ... Stanislave – počeo odvjetnik. – Vi znate, što je to naša aristokracija i njezine značajke? ... To je nekoliko tisuća ljudi, koji isisavaju cijelu zemlju, rasipaju novce u inozemstvu, donose odande najgore poroke, okružuju njima srednji stalež kao da je to zdravo i – propadaju bez spasa: ekonomski, fiziološki i moralno. Kad bi ih bilo moguće prisiliti da rade, da se križaju s drugim kalsama, možda bi od toga bila neka korist, jer su to organizmi nježniji od naših...“

(Prus 1946:230)

Publicisti pozitivizma zalagali su se za tendencioznu književnost. Glavnom njezinom ulogom trebalo je biti ilustriranje pozitivističkog programa.⁵⁴ Prema Solaru, postoje djela u kojima se izričito zastupaju neka politička, religiozna ili filozofska učenja. Riječ je o tendenciji kao jasnom i nedvosmisleno izraženom stavu pojedinog djela prema nekim, najčešće socijalnim ili političkim problemima.⁵⁵

U svom programu pozitivisti su se potrudili stvoriti znanstveni temelj, odnosno borili su se protiv teze o autonomiji umjetnosti. Oni tvrde da je njezina temeljna funkcija imitacija prirode, te da je njezin razvoj određen društveno-materijalnim promjenama koje uvjetuje povijest. Uz ovu tezu korišteni su argumenti Bucklea i Tainea. Polemikom s tradicionalnim pogledima objasnili su da intelekt i pjesnička mašta imaju u osnovi jednak karakter; relativnost mašte proizlazi samo iz povećane uloge emocionalnog faktora i težnje tradicije, što se instinktivno povezuje s maštom.⁵⁶

„Antiromantički“ stav bio je u poljskim prilikama prisutan u početnom razdoblju pozitivizma. Odbacivani su elemente koji su sadržavali metafizičko shvaćanje povijesti, povezivanje Poljske i ideja branitelja kršćanstva, kult pjesnika-proroka i priznavanje njegovog

⁵⁴ Henryk Markiewicz: *op.cit.* pod 53), str. 369-370

⁵⁵ Milivoj Solar (1977): *Teorija književnosti*. Školska knjiga, Zagreb, str. 47

⁵⁶ Henryk Markiewicz: *op.cit.* pod 53), str. 370

političkog autoriteta. Poticala se borba za poljsku državu i predodžba o njezinu napretku zahvaljujući obrazovanju i marljivosti građana.⁵⁷

U sporu s pozitivistima, oni tradicionalnih pogleda tvrdili su da vanjski uvjeti ne objašnjavaju dovoljno dobro individualnost i vrijednosti umjetničkog rezultata. Publicisti tradicionalnog usmjerenja napadali su napadnu i prekomjernu tendencioznost u umjetničkim djelima toga doba. Zagovarali su umjetnost kao idealan i pogodan materijal za čitanje u kojem se ne spominje ono što je slučajno ili nevažno. U nekim su se slučajevima stavovi pozitivista i tradicionalista ipak poklapali: zalagali su se za autonomiju književnosti od privremenih utilitarnih upotreba.

Promjene pozitivističke ideologije u osamdesetim godinama pratila je i književna kritika. Tada su pozitivisti - obeshrabreni neuspjehom ranije pozitivističke književnosti - odustali od stvaranja programatskih djela. Započeli su sudjelovati u razvoju realističke književnosti – najvidljivije u recenzijama i skicama Chmielowskog. Teoretsko-programatski proglasi postali su jako rijetki.

Glavni se naglasak prebacio s dotadašnje propagandne književnosti na spoznajne zadatke, s „tendencioznosti“ na „realizam“. U svojim djelima pozitivisti su objektivno promatrali život te ga direktno komentirali i racionalno generalizirali.⁵⁸

Treba spomenuti i društveni program pozitivista koji se bazirao na ekonomiji i kulturi. Politički program zamijenila su ekonomska pitanja. Ustanovljeno je da egzistencija naroda ovisi manje o diplomaciji te da se treba okrenuti poljoprivredi, industriji i povišenju stupnja zaposlenosti. Patriotizam, kojem su svi njihovi protivnici prigovarali, okrenuli su sadašnjem trenutku. Krenuli su od dna jer su bili svjesni da poljski seljak, zbog manjka obrazovanja, ne razumije i ne zna iskoristiti agrarne reforme koje mu se nude. Brinuli su se za životne mogućnosti seljaka koji nisu znali iskoristiti svoju novostečenu slobodu.⁵⁹

Europski pozitivizam bio je filozofija stabilnog društva dok je poljski pozitivizam težio stabilizaciji gospodarstva i društva. Poljski pozitivisti težili su održavanju društva koje je bilo

⁵⁷ Janina Kulczycka-Saloni.: *op.cit.* pod. 15), str. 19

⁵⁸ Henryk Markiewicz.: *op.cit.* pod. 53), str. 372 - 378

⁵⁹ Janina Kulczycka-Saloni.: *op.cit.* pod. 15), str. 49-50

poraženo neuspjehom ustanka te ga usmjeriti ka planiranju bolje sadašnjosti i budućnosti. Nisu se zavaravali da mogu postići stabilnost društva kakvog je imala Europa.⁶⁰

3.4 Poljski pozitivisti

Većina poljskih autora u doba pozitivizma bila je veleposjedničkog podrijetla, dok je oko 25 % potjecalo iz obitelji urednika, pedagoga i predstavnika slobodnih zanimanja. Međutim, njihova društveno-profesionalna situacija nije bila laka: uglavnom su postajali profesionalnim piscima, umjetničko stvaranje smatrali su izvorom uzdržavanja, najčešće u kombinaciji s drugom profesijom. Autor je istovremeno bio novinar, katkad učitelj, profesor, urednik ili odvjetnik, a prava je rijetkost bila kada bi netko još posjedovao i obiteljsko zemljište. Također je bio pristuan velik broj žena u književnosti, pogotovo na području ruske okupacijske zone.⁶¹

Književni rad nije bio isplativ. Prema časopisu *Warszawski Rocznik Literacki* iz 1872. godine, autor je morao godišnje izdati najmanje tri opširna sveska kako bi zaradio za „osnovne ljudske potrebe“. Autori su primali samo određen broj kopija izdanoga djela koje su zatim mogli samostalno prodati. Najteže je bilo autorima početnicima koji su nerijetko svoja djela davali izdavačima bez ikakvog honorara. Takve su materijalne prilike primoravale pisce, ako nisu imali naslijeđeni imetak ili materijalna dobra, na vječnu žurbu. Morali su pisati brzo i puno, često bez unutarnje potrebe, ponavljajući se, upadajući u fabularne šablone i stilističke forme. Za tadašnjom su publicistikom posezali u krajnjoj bijedi u kojoj su se također nalazili i drugi autori starijih generacija.⁶² Nekoliko njih, kao Prus i Świątochowski, u čitavoj su književnoj karijeri ostali vjerni publicistici zahvaljujući joj velik dio svoje popularnosti i autoriteta.⁶³

⁶⁰ *ibidem*, str. 63

⁶¹ Henryk Markiewicz.: *op.cit.* pod 46), str. 15

⁶² *ibidem*, str. 20

⁶³ *ibidem*, str. 22

4. Etika

Pozitivizam kao filozofski pravac imao je utjecaja na razdoblje i program poljskog pozitivizma. Auguste Comte začetnik je samog pravca u filozofiji, a predstavio ga je kao „Zakon triju stadija“.

Zakon se sastoji od tri različita teorijska stanja čovjekovog shvaćanja svijeta: teološkog, metafizičkog i pozitivnog. Odnosno, ljudski duh prirodno upotrebljava svako od tih stanja. Na početku teološko, zatim metafizičko i na kraju pozitivno. Prvo stanje nužno je za drugo, drugo stanje nužno je za treće.

U teološkom stanju ljudski duh shvaća svijet kroz djelovanje više ili manje natprirodnih sila. Metafizičko stanje ima jednu promjenu: ljudski duh shvaća svijet kroz apstraktne sile, istinske entitete. I na kraju, ljudski duh u pozitivnom stanju uviđa vlastitu nemogućnost shvaćanja apsolutnih pojmova. Sva objašnjenja su svedena na stvarne granice shvaćanja svijeta.⁶⁴

Djelo Józefa Supińskiego *Szkoła polska gospodarstwa społecznego* bavi se političkom ekonomijom, ali jednim svojim dijelom ulazi u filozofiju i sociologiju. U navedenu djelu Supiński se osvrće na svoja ranija djela u kojima je govorio o pojmu „društvenog organizma“ u perspektivi prirodnog monizma. Smatra da je ljudski svijet dio prirodnog svijeta te da podliježe jednakim pravilima koja proizlaze iz djelovanja osnovnih potreba: sila odbacivanja, sila privlačenja i raspodjele. Kada su te sile usklađene raste povijesni napredak: raste osjećaj solidarnosti, nestaju sukobi i ugnjetavanje, raste materijalno i kulturno dobro zahvaljujući radu i znanju.⁶⁵

Važan čimbenik u razvoju misli pozitivista bila je teorija evolucionizma. Evolucionizam je priznavao konstantne promjene u svijetu. Promjene su nicale jedne iz drugih, neovisno o redoslijedu. Jedini iracionalni element bila je, prema uvjerenju njegovih pristaša, tvrdnja da je svako prošlo stanje automatski niže od budućega, tj. da je evolucija sinonim za napredak. Evolucionisti su njegovali ovisnost prirode i društva. Vizija društva u zajedničkom dobru koje vlada prirodom u kojoj živi te poznaje potrebe i ima odgovore na zahtjeve svih svojih članova

⁶⁴ Auguste Comte (1989): Kurs pozitivne filozofije, Kultura, Nikšić, str. 24

⁶⁵ Henryk Markiewicz.: *op.cit.* pod 1), str. 409

bio je cilj njihove filozofije. Loše stanja društva objašnjavali su nepoznavanjem vlastitoga stanja koje proizlazi iz manjka slojevitoga obrazovanja te nepoznavanja istina koje vladaju njihovim životima.

Pozitivisti su najčešće bili agnostici te često vlastitim odabirom ateisti, dok je najpopularnija filozofija tog razdoblja bio scijentizam. Na novi su način provodili istraživanja početaka religije, posebno su ih zanimali počeci kršćanstva. Smatrali su ga moralnom naukom koje je imalo velik utjecaj na stvaranje kulture. Temeljna ideja generacije bio je liberalizam kojeg su shvaćali jako široko. Predstavljali su individualan i realističan koncept čovječanstva. Vjerovali su da se kompromisima među određenim društvenim grupama može postići ideja općeg dobra. Prihvaćali su posebnost jedinca samo u odnosu na društvo, za dobro društva te je sreća svakog pojedinca smatrana kolektivnom srećom.

Kroz takav koncept razvio se kult svakodnevnog rada, dobrih djela i netrpeljivosti prema zlu.⁶⁶ Pozitivisti su bili poznati po svojoj tolerantnosti. Nikome nisu predbacivali suprotne stavove u stvarima koje su smatrali povijesno bitnima, nego su poštovali iskustvo.⁶⁷

4.1 Odnos pozitivista s Crkvom

Pozitivisti su imali kompliciran odnos sa Crkvom.⁶⁸ Svećenici su u svojim propovijedima opisivali poljske pozitiviste kao nevjernike, koji potiču društvena previranja. Smatrali su da pozitivisti žele Crkvi oduzeti pravo nagoviještanja objavljene Istine i zamijeniti je znanstvenom istinom, bezbožnom znanosti koja će dovesti do odbacivanja vjere.⁶⁹ Zbog raznih optužaba, pozitivisti su se godinama morali braniti. Govorili su o svome odnosu prema religiji te naglašavali da njihov program neće utjecati na religiju i da žele nesebično raditi za dobrobit drugih.⁷⁰ Odnos cijele generacije prema religiji bio je predmetom nesporazuma. Vrlo je lako bilo

⁶⁶ Janina Kulczycka-Saloni.: *op .cit.* pod. 15), str. 21-23

⁶⁷ *ibidem*, str. 24

⁶⁸ Tadeusz Budarewicz (2005): *Duma i zawstydzanie. Pozytywistów autoportret zbiorowy a ich obraz w kazaniach, U: Pozytywizm i negatywizm. My i wy po stu latach*, Wydawnictwo Biblioteka, Łódź, str. 200

⁶⁹ *ibidem*, str. 199 - 200

⁷⁰ *ibidem*, str. 196

zaraditi nadimak bezbožnika ili nevjernika.⁷¹ Prusovi likovi vjernici u „Lutki“ prikazani su kao mali i jednostavni ljudi, dok se aristokracija sastoji od ateista.⁷² Može se tumačiti da su Bogu blizu tihi, skromni i siromašni ljudi.⁷³

„Wokulskom se pričinilo, da u taj čas vidi pred sobom tri svijeta. Jedan (što je već davno sišao sa zemlje), koji se molio i dizao Bogu u slavu snažne građevine; drugi, siromašan i ponizan, koji se znao moliti, no gradio je samo potleušice, i – treći, koji je sebi zidao palače, ali je već zaboravio molitve i načinio od kuća božjih mjesto za domjenke – kao bezbrižne ptice, koje grade gnijezda i pjevaju pjesme nad grobovima palih junaka.“

(Prus 1946:114)

Velik broj pozitivista nije vjerovao u Boga, pa su cijeli život aktivno tražili potpunu istinu o Bogu, svijetu i čovjeku.⁷⁴

U Poljskoj antiklerikalizacija nije bila tako jaka kao u Njemačkoj, ali je u pruskoj okupacijskoj zoni nacionalna prijetnja dovela do spajanja političkih tabora, pa su do polovice 70-ih godina stanovnici podupirali sekularizaciju koju je provodila država. U ruskoj okupacijskoj zoni bilo je to dramatično prijelazno stanje, a potrebe za ekonomskim i civilizacijskim napretkom bile su nužne. Pozitivisti su zahtijevali trenutne promjene. Crkvena pomoć bila je dobrodošla, a bila joj je dodijeljena i važna uloga u *radu u temeljima*. Čak je i Świętochowski, koji je više puta javno izražavao svoj stav, s obzirom na pitanje vjere ili čuda, naglašavao radnu etiku, poticao na aktivnost umjesto pasivnog čekanja Božjeg čuda. Nije bio protiv prakticiranja liturgije, nego protiv nade u natprirodnu intervenciju. Htio je Crkvi predati ono što je crkveno, a znanosti i društvu ono što spada u njihovu nadležnost. Pozitivisti su pridavali Crkvi veliku važnost u narodu, a u religiji su vidjeli važan moralni čimbenik.⁷⁵

⁷¹ Stanisław Fita (2008): *Pozytywista ewangeliczny*. Studia o Bolesławie Prusie, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Lublin, str. 8

⁷² *ibidem*, str. 26 - 28

⁷³ *ibidem*, str. 50

⁷⁴ Stanisław Fita.: *op.cit.* pod 71), str.69

⁷⁵ Tadeusz Budarewicz (2005): *Wartości i antywartości. Myśl pozytywistyczna między Darwinem a amboną. U: Pozytywizm i negatywizm. My i wy po stu latach*, Wydawnictwo Biblioteka, Łódź, str. 184 - 185

Prema pozitivistima, osviješteni kler bavio se društvenom i kulturnom djelatnošću te je ispunjavao pozitivnu društvenu ulogu. Loši su bili oni svećenici koji su se više brinuli za interese Vatikana nego za interese Poljske. Pozitivisti su ulogu Crkve vidjeli u obrazovanju.⁷⁶

Poljski pozitivisti, iako za vrijeme mladosti i aktivnog pozitivizma uglavnom protivnici Crkve, pri kraju života okretali su se vjeri izvan granica same Crkve. Orzeszkowa govorila je da vjera i Crkva nisu isto, a Świątochowski da mu se vjera vratila, ali ne u Crkvi nego ga je okolnim putem dovela do Boga.⁷⁷

Književnost pozitivista napadali su na prijelazu sedamdesetih u osamdesete konzervativci i društvena ljevica. Napadali su ih zbog kritike Crkvi, religije, narušavanja hijerarhije društva i vrijednosti koje su prevladavale stoljećima.⁷⁸

⁷⁶ Ludwik Grzebień (2005): *Kultura religijna*. U: *Historia literatury polskiej w dziesięciu tomach*, Tom VI, *Pozytywizm*, Wydawnictwo SMS, Bochnia - Kraków – Warszawa, str. 67

⁷⁷ Ewa Paczoska (2008): *Lalka czyli rozpad świata*, Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne (Spółka z o. o.), Warszawa, str. 122

⁷⁸ Janina Kulczycka-Saloni.: *op. cit.* pod. 15), str. 69

5. Politika

5.1 Asimilacija Židova i antisemitizam

Program poljskih pozitivista doticao se i pitanja asimilacije Židova. Pozitivisti su se istovremeno borili s fanatizmom i ksenofobijom, težili su integraciji židovske zajednice s poljskim narodom. Asimilacija se trebala povezati s očuvanjem židovske religije i kulture. Glavni temelj je bio reforma prosvjete i odgoja koja bi Židovima omogućila zajedničku kulturu i osjećaj građanske povezanosti s poljskim okruženjem.⁷⁹

„Antisemitizam“ kao pojam se prvi put pojavljuje 1879. u novinama *Allgemeine Zeitung des deutschen Judentums*. Odmah nakon objavljivanja ta je riječ postala popularna kao izraz netrpeljivosti prema Židovima. Sam naziv datira još iz 2. st. n. e. u kontekstu napetosti između Judeje i Rima koje završavaju razaranjem Jeruzalema pod budućim carem Titom Flavijem. U sukobu s Rimskim Carstvom, Židovi koji su prešli na kršćanstvo nisu sudjelovali u borbama i tako proglasili svoju individualnost.

Prema Borkowskoj, Jan Jeleński, bivši pozitivist, i njegovi suradnici su 70-ih godina 19. stoljeća u časopisu *Rola*, predstavili su cijeli komplet mrskih antižidovskih stereotipa, izvučenih iz crkvenih propovijedi i suvremenih kritika. Antisemitski tonovi mogu se primijetiti također u časopisu *Niwa*, pogotovo početkom 80-ih godina 19. stoljeća, i u krakovskom časopisu *Czas* gdje je antisemitizam prožet konzervativnom ideologijom. U tim časopisima, bez obzira na njihovo ideološko stajalište, židovstvo je suprotstavljano pojmu poljskosti koji se pak poistovjećivao s katolicizmom.

Može se primijetiti da je na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće (poljski) antisemitizam dobio još jednu komponentu – rasnu. Razlogom djelomične propasti ideje asimilacije bilo je i tumačenje da su Židovi „po prirodi“ drugačiji te da čak i nakon pokršćavanja u sebi skrivaju svoje židovstvo.⁸⁰

Primjere antisemitizma možemo vidjeti u Prusovoj „Lutki“.

⁷⁹ Henryk Markiewicz.: *op.cit.* pod. 46), str. 26

⁸⁰ Grażyna Borkowska (2005): *Kwestia żydowska w XIX wieku. Słownik (wybranych) pojęć*, U: *Pozytywizm i negatywizm. My i wy po stu latach*, Wydawnictwo Biblioteka, Łódź, str. 223 – 224

„Uopće, možda ima godinu dana, kako prema starozavjetnima nesklonost biva sve veća; pa i oni koji su ih pred nekoliko godina zvali Poljacima mojsijeve vjeroispovjesti, danas ih zovu židovima, a oni, koji su se još nedavno divili njihovu radu, ustrajnosti i sposobnosti, danas vide samo izrabljivanje i prevaru.“

(Prus 1946:177,178)

„Proti židovima još uvijek raste neraspoloženje. Čak se šire glasine da židovi hvataju kršćansku djecu i ubijaju ih za mace.

[...]

Ali najviše se ljutim, što se doktor Szuman veseli tom vrijetnju.

- Tako i treba tim šugavcima!... – kaže on. – Neka im zapapre, neka ih nauče pameti. To je genijalna rasa, ali takve su hulje, da ih ne ćeš naučiti bez biča i mamuze.“

(Prus 1946:403)

Poljski pisci i publicisti borili su se protiv antisemitizma. Obraćali su se publici sa svojih platformi, časopisa *Przegląd Tygodniowy* i *Prawda*, s kojih su zagovarali emancipaciju Židova širokim programom edukacije i ideje asimilacije⁸¹. Świątochowski više je puta pozivao poljsku javnost apelom kako se ne bi odvrćali od „slobodoumnih, obrazovanih“ Židova. Podržavao je projekt asimilacije i odbacivao je antisemitske navode. Tvrdio je da to treba uzeti u obzir na polju gospodarskih razmjera. S godinama se međutim stav Świątochowskog promijenio i, premda je pažljivo izražavao svoje stavove, može se primijetiti antisemitizam u njegovim riječima.⁸²

Jednako kao i Świątochowski, Prus je promijenio svoj odnos prema židovskom pitanju.⁸³ Postoje tvrdnje da se Prus bojao židovske poduzetnosti, te da nije mogao shvatiti njezinu povezanost asimilacijom.⁸⁴

„- Ne samo moja – odgovori Szlangbaum. – Kod nas, gospodine, to jest kod židova, kad se mladići sastanu, ne zabavljaju se kao kod vas, plesom, komplimentima, odijelom, ludorijama,

⁸¹ Grażyna Borkowska.: *op.cit.* pod 80), str 224

⁸² Aleksander Świątochowski (1877): *Żydowskie złoto*, „Przegląd Tygodniowy”, nr. 48

⁸³ *ibidem*, str. 225

⁸⁴ Jan Błoński (1994): *Biedny Polacy partzą na getto*, Wydawnictwo Literackie, Kraków, str. 149

nego računaju, pregledavaju učene knjige, jedan pred drugim polaže ispit ili rješavaju šarade, rebuse, šahovske zadatke. U nas je neprekidno zaposlen razum i zato židovi imaju pameti, i zato će, nemojte se uvrijediti, oni osvojiti cijeli svijet. Kod vas se sve stvara srčanom groznicom i ratom, a kod nas mudrošću i strpljivošću.“

(Prus 1946:233,234)

Prus je možda vidio razlog u otporu prema tradiciji, a možda je precijenio atraktivnost poljskosti. To su manje važni razlozi. Najvažniji je bio manjak napretka u integraciji srednje klase, tj. manjak napretka uopće. Prus je na početku Židove smatrao „kastom“ te je uz svoje demokratske poglede smatrao da se židovi kaste moraju srušiti. Problem je bio što nije bilo dobrovoljaca za promjene, čak ni među Židovima. Otuda politička i intelektualna nevoljkost. Prusu kao autoru i pogotovo Prusu kao čovjeku, Židovi su bili zanimljivi i budili su njegovu znatiželju. Židove se moglo opisivati i promatrati lakše i s većim zanimanjem, nego seljake. Židovske vrline i mane poznatije su i zasigurno zanimljivije.⁸⁵

Prus je Židove asimilirao jezično i kulturno u svojim djelima. Židovski prijatelji Wokulskog, prikazani u „Lutki“, doktor Michał Szuman i prodavač, a zatim i vlasnik trgovine, Henryk Szlangbaum, obojica su sudionici poljskog poraza u Siječanjskom ustanku. Sudjelovanje u ustanku platili su, kao i Wokulski, deportiranjem u Sibir, te se vraćaju svojim korijenima u rastućoj antisemitskoj atmosferi.⁸⁶

„- Doći će jednom do rusvaja s tim židovima – promrmljam.
- Bilo je već toga, trajalo je osamdeset vijekova, pa kakav je rezultat?... U protužidovskim progonima poginuli su najplemenitiji pojedinci, a ostali su samo oni, koji se se mogli sakriti od uništenja. I evo, kakve imamo danas židove: ustajne, strpljive, podmukle, solidarne, domišljate, koji majstorski vladaju jednim oružjem, koje im je preostalo – novcem. Uništavajući sve, što je bolje, proveli smo neprirodni izbor i iznjegovali smo najlošije.“

(Prus 1946:221)

Henryk Grynberg je pak tvrdio da je „Lutka“ jedino djelo druge polovice 19. stoljeća u kojem Židov više nije opisan kao dio poljskog krajolika. Prus je za njega bio prvi poljski pisac

⁸⁵ Jan Błoński.: *op.cit.* pod 84), str. 149-150

⁸⁶ Józef Bachórz (2005): Bolesław Prus. U: Historia literatury polskiej w dziesięciu tomach, Tom VI, Pozytywizm, Wydawnictwo SMS, Bochnia - Kraków – Warszawa, str. 370

koji je shvatio psihološku cijenu koju Židov mora platiti kako bi se asimilirao, odnosno izašao iz kaste.⁸⁷

„- Vjerujete mi, gospodine Ignače – dovršio je promuklim glasom – da niti među životinjama ne ćete naći tako podlih gadova, kao što su ljudi. U cijeloj prirodi mužjak pripada onoj ženki, koja mu se sviđa i kojoj se on sviđa. I zato među životinjama nema idiota. A kod nas! ... Ja sam židov, dakle mi nije slobodno ljubiti kršćanku... On je trgovac, dakle nema prava na grofovsku kćer... A ti, koji nemaš novaca, nemaš prava uopće ni na koju ženu... Podla je ta vaša civilizacija!... Želio bih odmah poginuti, ali zatrpan njezinim ruševinama.“

(Prus 1946:400)

O pojmu antisemitizma pisala je i Eliza Orzeszkowa. Mnogi su je optuživali da kritizira židovski narod, ali odnos Orzeszkowe prema židovskom pitanju najbolje se može iščitati iz njezine publicistike. U raspravi *O Żydach i kwestii żydowskiej* pisala je o brisanju stereotipnih barijera koje dijele poljsko i židovsko društvo. Smatrala je da je asimilacija realna i potrebna te da je židovski problem etički problem, koji je posljedica loše strane ljudske prirode.⁸⁸

Pozitivisti su se kasnije u svojim izjavama prisjećali fijaska programa asimilacije Židova. Među njima se mogu pronaći zapisi o rastućoj gorčini i nezadovoljstvu bivšeg „tabora mladih“ prema Židovima. Značajna je patriotska pozadina tih neprijateljskih procjena.⁸⁹

Prus je u svojim djelu *Kroniki* pisao kako je odnos nekih židovskih grupa prema Poljacima vrlo slab, gotovo nepostojeći. Istovremeno su židovski liberali podrugljivo zahtijevali od Poljaka da glasaju za potpunu ravnopravnost Židova u gradskim vijećima, a poznanjski Židovi su javno naglašavali kako su se oduvijek borili protiv Poljaka za njemačke interese.⁹⁰

Pozitivistički program asimilacije pokušao je utjecati na promjenu odnosa prema židovskoj kulturi i njihovim davnim običajima. „Židovsko pitanje“, kao i mnogo drugih točaka svojeg programa, pozitivisti nisu do kraja razradili.⁹¹

⁸⁷ Henryk Grynberg (1990): *Terra incognita*, U: Prawda nieartystyczna, Katowice, str. 56

⁸⁸ Grażyna Borkowska.: *op. cit.* pod. 80), str. 227 - 228

⁸⁹ Tadeusz Budarewicz.: *op.cit.* pod. 47), str. 195

⁹⁰ Bolesław Prus (1987): *Kroniki*. Wybór, t. 1-2, wybór i przypisy S. Fita, Warszawa

⁹¹ Ewa Paczoska.: *op.cit.* pod. 77), str. 86

Pitanje antisemitizma bilo je jedan od poticaja za asimilaciju. Zahtjev za asimilacijom dolazio je s obje strane – poljske i židovske. S obje strane vladala je nedoumica i nelagoda. Još prije treće diobe Poljske, 20. svibnja 1792., Sejm je prihvatio deputaciju koja je Židovima garantirala religijsku toleranciju i pravo na slobodno stanovanje, kupovanje zemljišta za gradnju tvornica i radionica, najam poljoprivrednog zemljišta i trgovina.

Na početku 19. stoljeća program asimilacije bio je povezan s pokretom *haskale*⁹² odnosno židovske renesanse. Zagovornici asimilacije htjeli su se približiti poljskoj kulturi. Slogan „Poljak židovske vjeroispovijesti“ najbolje opisuje proces asimilacije u drugoj polovici 19. stoljeća. Velik broj Židova deklarirali su se kao Poljaci židovske vjeroispovijesti. Govorili su i pisali na poljskom, zanimala su ih društvena pitanja te su kao liječnici, odvjetnici, poduzetnici i trgovci sudjelovali u javnoj i gospodarskoj djelatnosti.

Postojala je i radikalna asimilacija, koja je označavala pokrštavanje na protestantizam ili katoličanstvo, što je bio vlastiti izbor. Većina poljskog društva nije prihvaćala preobraćenike. Stav poljskog društva o rasnim razlikama dovele su antisemitizam do krajnosti koja se može opisati rečenicom „*Żydów będzie zawsze Żydów*“. Neki od autora zalagali su se za dvostranu asimilaciju, što je bilo odbijeno.⁹³

Prus je u „Lutki“ prikazao da su pokršteni Židovi bili odbacivani s obje strane; nisu bili pravi Poljaci-kršćani, a više nisu bili ni Židovi⁹⁴. Temeljni razlozi neuspjeha procesa asimilacije bili su nedovoljno poznavanje židovske kulture i manjak uloženog truda u njezino razumijevanje.⁹⁵

„- Prekinuti sa židovima – dometne Lisiecki u pol glasa. – Vrlo dobro radi šef kad prekida te šugave odnošaje. Više puta je čovjeka stid izdavati ostatak, tako ti novci zaudaraju po luku.“

(Prus 1946:105)

„- A zašto bi Wokulski prodavao dućan i komu?

⁹²Haskala, definicija: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=24533> (pregled: 01.02.2018.)

⁹³ Grażyna Borkowska,; *op.cit.* pod. 80), str. 229 - 230

⁹⁴ Alina Cala (1989): *Asymilacja Żydów w Królestwie Polskim (1864 – 1897): Postawy, konflikty, stereotypy*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa, str. 148

⁹⁵ *ibidem*, str. 267

- Komu?... – uplete se Węgrowicz. – Zar malo ima židova u Varšavi? Dogovorit će se trojica, pa makar i desetorica i okružiti će Krakovsko Predgrađe, po milosti presvijetloga gospodina Wokulskoga, koji ima svoju kočiju i ide na ljetovanje k aristokraciji. Bože moj!...”

(Prus 1946:174)

„- Kakvi židovi?

- Đavo ih znao: Szlangbaumi, Hundbaumi, šta ja znam!...

Takav me spopao bijes, da sam naručio piva, a savjetnik Węgrowicz reče:

- S tim židovima može jednom doći do glupe afere. Tako nas dave, tako nas sa svih mjesta opsjedaju, tako nas kupuju, da je teško s njima izići na kraj. Mi ih nikako ne ćemo nadmudriti, sve badava, ali kad dođe do gusta i do šaka, vidjet ćemo, tko će koga nadvladati...

- Imate pravo, gospodine savjetniče! – primijeti Szprot. – Ovi židovi grabe sve, pa će im se konačno morati silom oteti radi održanja ravnoteže.“

(Prus 1946:214)

Ideja asimilacije imala je zagovornike na objema stranama – poljskoj i židovskoj. Asimilaciju je poticao kraljevski tabor u razdoblju Četverogodišnjeg Sejma te brojni političari i javnost Poljskog Kraljevstva. Svi su oni pokušavali umanjiti udaljenost Židova i Poljaka.⁹⁶

Orzeszkowa u svom članku *O Żydach i kwestii żydowskiej* je naglasila da neće šutjeti kad je riječ o Židovima te se zapitala što Poljaci uopće znaju o njima? Smatrala je iznenađujućim što Poljaci nakon stoljeća suživota sa Židovima i dalje ih nisu poznavali. Tvrdila je da su oni koji su protiv jednakosti svih naroda, zapravo protiv poljske tradicije. Pokušala je pokrenuti raspravu među čitateljima pitajući ih kako bi oni reagirali da se prema njima netko odnosi kao prema Židovima te je oštro osudila književna djela koja su poticala antisemitizam.⁹⁷

⁹⁶ Grażyna Borkowska.: *op.cit.* pod. 80), str. 230

⁹⁷ Eliza Orzeszkowa (1952): *O Żydach i kwestii żydowskiej* (Wilno, 1882; Wydawnictwa E. Orzeszkowej i S-ki), U: Wybór pism, Książka i wiedza, Warszawa, str. 768 - 776

Prema Borkowskoj, ideja asimilacije imala je i odlučne protivnike. Na židovskoj strani to su bili ortodoksni Židovi (mitnagdim) i hasidi⁹⁸, a na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće pridružili su im se i cionisti. Na poljskoj strani, protivnici asimilacije bili su većinom iz konzervativnih i klerikalnih krugova, a na prijelazu stoljeća bile su to nacionalne stranke.

Drugačije je izgledala asimilacija u pruskoj i austrijskoj okupacijskoj zoni. Židovima su priznata politička i javna prava na prijelazu 1847.-1848. koja su im olakšala kontakte s vladom, ali nerijetko bila preprekom za uspostavljanje prijateljskih odnosa s poljskim društvom. Asimilacija nije uvijek označavala akulturaciju poljskosti, ali ju nije ni isključivala.⁹⁹

5.2 Društvene manjine

5.2.1 Židovi, Litavci, Bjelorusi i Ukrajinci

Odnos Poljaka s kraja 19. stoljeća prema društvenim manjinama dobro opisuje izraz „židovsko pitanje“. „Židovsko pitanje“ je rasno, moralno i kulturno pitanje kojim se raspravlja kako Židovi utječu na raspad društva te se time potiče na mržnju. Također, postoje „litavsko pitanje“ i „ukrajinsko pitanje“. Na području Poljske živjeli su, osim Poljaka, i stanovnici istočnog Pograničja (polj. *Kresy*) – Litvanci, Bjelorusi i Ukrajinci. Često se spominju *Kresy* u književnim djelima druge polovice 19. stoljeća. Velik broj analiza temelji se na stvaralaštvu Orzeszkowe i Sienkiewicza: obraćalo se pozornost na aktivnosti Orzeszkowe na granicama Poljske.¹⁰⁰

Tadašnja poljska nacionalistička ideologija nije se znala nositi s etničkom i kulturnom raznolikošću regije *Kresy* koja je tretirana kao ekspanzivno područje poljske kulture i državotvorne aktivnosti.¹⁰¹

⁹⁸Hasidi, definicija: http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=fV5hURk%3D&keyword=hasidi (pregled: 01.02.2018.)

⁹⁹Grażyna Borkowska.: *op.cit.* pod. 80), str. 230 - 233

¹⁰⁰Ewa Paczoska (2005): *Pogranicza i ograniczenia. Pozytywiści wobec kresów, U: Pozytywizm i negatywizm. My i wy po stu latach*, Wydawnictwo Biblioteka, Łódź, str. 247 - 248

¹⁰¹Lech Sadowski (1988): *Polska inteligencja prowincjonalna i jej ideowe dylematy na przełomie XIX i XX wieku*, Wydawnictwo PWN, Warszawa, str. 261

Dileme inteligencije iz generacije poljskih pozitivista u odnosu prema raznim nacionalnostima koje su živjele na područjima regije *Kresy*, mogu se iščitati iz biografije Orzeszkowe. Ona je samu sebe opisivala jednostavno kao stanovnicu Litve. Uvijek je bila spremna pomoći u nevolji sa svakodnevnim poteškoćama, bila je zaintrigirana seoskim folklorom te u vrlo dobrim odnosima s velikim brojem Bjelorusa i Litavaca. Od samoga početka svojeg boravka u Grodnu nastojala je povećati stupanj polonizacije. Odnos Orzeszkowe prema nacionalnostima u regiji *Kresy* mijenjao se povećanjem tendencija samostalnosti Litavaca i Bjelorusa. Krajem 19. stoljeća sve su se češće pojavljivali dokazi disfunkcionalnosti „jedinstva“ koje je smatrano Poljsko-Litavskom Unijom. Slično kao i većina Poljaka toga vremena, spisateljica nije dopuštala pomisao da koncepcija unije ograničava težnje emancipacije naroda te da Litavci možda nisu zadovoljni ponuđenim etničkim statusom u mogućoj uniji.¹⁰²

Pozitivisti su tražeći put razvoja vlastitog naroda postali neprijatelji samom narodu. U ideologiji poljskog nacionalizma Poljaci se prema Ukrajincima, Litavcima i Bjelorusima nisu odnosili kao prema „strancima“ osim ako bi jedan od tih naroda pristao na rusifikaciju ili se formirao kao zasebna nacija.¹⁰³

Samostalnost naroda, koji su većinom bili asimilirani kao stanovnici davne regije *Kresy*, otežavao je slučaj Bjelorusije. Prvi pokušaji autonomije Bjelorusije pojavili su se početkom 80-ih godina 19. stoljeća. Orzeszkowa se prema socijalističkim i seljačkim strankama odnosila kao prema nositeljima ideja koje su ugrožavale poljsko jedinstvo. Kao i drugi pozitivisti, u njima je vidjela loše utjecaje nove, nesigurne strategije rusifikacije. Povezivanje težnji autonomije i socijalizma činilo joj se izrazito nesigurnim. Poljaci s kraja 19. stoljeća vjerovali su da je Bjelorusija utopijska zemlja čiji su stanovnici dragi seljaci. Te promjene utjecale su također na odnos Orzeszkowe prema Ukrajincima iako je često znala nastupati kao posrednik između poljske i ukrajinske kulture.¹⁰⁴

Na pragu 20. stoljeća stavovi pozitivista prema pitanju naroda iz regije *Kresy* opisuju se kao maštanje o obnavljanju granica stare Republike. Takav stav proizašao je iz duha vremena te aktualnih povijesnih zbivanja. Napetost civilizacijskog i nacionalističkog odnosa prema

¹⁰² Ewa Paczoska., *op. cit.* pod. 100), str. 248 - 249

¹⁰³ Lech Sadowski.: *op. cit.* pod. 101), str. 182

¹⁰⁴ Ewa Paczoska.: *op. cit.* pod. 100), str. 250 - 251

stanovnicima regije *Kresy* vidljiv je i u književnosti. Maria Konopnicka je napisala djelo *Ziemie polskie* u kojem mašta o povratku Poljsko-Litavske Unije. Ona je pristupila raznim skupinama stanovnika kao folklornim zajednicama.¹⁰⁵

Jezik i religija igrali su važnu ulogu u osamostaljivanju naroda u regiji *Kresy*.¹⁰⁶ Vlada se prema Bjelorusima odnosila kao prema dijelu ruskog naroda, a bjeloruski jezik smatrala je lokalnim narječjem ruskog jezika. Bjelorusi su se borili protiv utjecaja katoličanstva jer su u njemu vidjeli sinonim poljskosti. Krajem 19. stoljeća u bjeloruskim gubernijama pojačavale su se restrikcije prema katoličkoj crkvi, poticali su bogoslužje katoličkih praznika na bjeloruskom, a ne na poljskom jeziku.

Zajednička deklaracija pisaca pozitivističke generacije o problemima nacionalnosti naroda u regiji *Kresy* može se pronaći u četvrtom broju časopisa *Tygodnik Ilustrowany* iz 1907. godine. Konopnicka se u njemu prisjećala zasluge Poljaka bratskoj Litvi te je podcrtavala važnost zajedničkog pamćenja koje je slabilo. Na sličan način i sa sličnom frazeologijom poljsko-litavsko zajedništvo brani i Sienkiewicz. On uči mlade Litavce njihovim obavezama prema Poljskoj. Poziva se na poljske zasluge zajedničke borbe za najvažnije vrijednosti.¹⁰⁷

Prus je koristio iste slike i stereotipe kao i ostali pozitivisti. Govorio o „vjernosti mlađem bratu Litvancu“ kojemu je uvijek pomagano u nevolji. Isticao je dobre strane unije Litavcima i skretao pozornost na njihov jezik. Prema njegovom mišljenju, jezik su im omogućili Poljaci, kao i mogućnost da ih se čuje u svijetu. Smatrao je litavski jezik siromašnim i beznačajnim. Nije govorio o povijesnoj fazi razvoja litavskog jezika, nego o njegovim suvremenim mogućnostima.

Prema Prusu, najbolji izbor Litve za stvaranje vlastite samostalnosti bilo bi ujedinjenje s Poljskom. Često je govorio da je Litvi pomagao poljski rad, muškarci, razum, srce i mašta. Hvalio je sjećanje na Republiku Obaju Naroda. Bila je to dobrovoljna gesta poljske strane, strane koja neće profitirati od Unije i brinut će se za „mlađeg brata“ koji se tada nezahvalno udaljavao. Prus, jednako kao i drugi autori njegove generacije, nije razumio težnju litavskog naroda za vlastitom državom. Strateški su koristili stereotip o „prepredenom“ Litavcu koji je zaboravio koliko su Poljaci za njega patili. Tu je i romantična ideja svete cjelovitosti i nostalgичno maštanje

¹⁰⁵ *ibidem*, str. 253 - 254

¹⁰⁶ *ibidem*, str. 256

¹⁰⁷ *ibidem*, str. 260

o povratku zajednice naroda s Poljskom na čelu te snovi o snazi poljske kulture, i na kraju – pozitivistički snovi o civilizaciji i gradnji. Stereotipi su služili obrani poljske kulture od regije *Kresy* te za izbor: Poljska ili Rusija.¹⁰⁸

Orzeszkowa je od konflikata bježala u sfere legendi. Vratila se do mita jedinstva poljskih pograničja. Njoj je prije svega bilo važno jedinstvo sjećanja.¹⁰⁹

5.2.2 Seljaci i radnička klasa

Osim tzv. stranaca, u Poljskoj je postojala još jedna manjina, koja je zapravo bila većina: bili su to neobrazovani i potlačeni seljaci lošeg zdravstvenog stanja, bez posla i očajnih materijalnih prilika. Prus je samo jedan od autora koji se osvrnuo na taj problem. Piše o problemima zdravlja poljskih seljaka i o nebrizi viših klasa za seljačku djecu koja umiru od običnih lomova udova ili su pokošena tifusom. Pripadnici viših klasa tvrdili su kako se moraju usredotočiti na duhovno. Filozofski su opravdavali svoju ravnodušnost prema seljacima. Odavno su postajale izreke: „seljak nije čovjek“ ili „seljak nije stanovnik države“.

Iako su seljaci službeno imali jednaka prava kao i više klase poljskoga društva, nije bilo većih društvenih pomaka. Prus je isticao da se društvo ne sastoji samo od viših klasa, nego i od golemih seljačkih masa, koje također trebaju ostvariti svoja prava.¹¹⁰

„U taj je čas iz kuhinje iznašlo novo čudo: stari gojazni sluga. Wokulsku, koji još nikada nije susreo ugojena seljaka, upustio se s njim u razgovor.

- Zašto držite psa na lancu?

- Da bude ljut i da ne pušta u kuću tate – odgovori sluga smiješeći se.

- Pa zašto ne uzmete odmah ljutoga kudrova?

- Kad vlastelinka ne trpi ljutoga psa. U nas i pas mora biti blag.

¹⁰⁸ *ibidem*, str. 262

¹⁰⁹ *ibidem*, str. 264

¹¹⁰ Bolesław Prus (1951): *Drobne uwagi o wielkich kwestiach* (Tygodnik Ilustrowany 1886, nr. 183), U: Wybór pism, Książka i wiedza, Warszawa, str. 896 - 897

- A vi, čiča, što radite tu?

- Ja sam pčelar, a prije sam bio orač. Ali kad mi je vol slomio rebro, onda me gospođa poslala k pčelama.

- I dobro vam je?-

- S početka mi je bilo dosadno bez posla, no kasnije sam se privikao i dobro je.“

(Prus 1946:87)

Prus je kritizirao poljsko društvo i postavio mu pitanje: zašto je poljska industrija u njemačkim rukama, a trgovina u židovskim? Odgovor mu je bio jednostavan: oduvijek je u Poljskoj bila vrlo loša komunikacija između sela i grada, seljaštva i industrije te trgovine. Seljak nije imao pravo postati građaninom. Pita se: Zašto su među proizvođačima najjači Židovi? Zato što su novi ljudi i svježja snaga ušli u klasu koja dugo nije bila obnavljana. Zašto književna, znanstvena, umjetnička i tehnička produkcija zaostaje za europskom? Zato što Poljaci još nemaju prvorazredna originalna filozofska, prirodoslovna i matematička djela. Zašto ne stvaraju nešto novo? Zato što je njihova inteligencija malobrojna, tek nekoliko stotina, a drugdje broji više tisuća. Poljsku inteligenciju ne osvježava nova krv te pati od neznanja i neprihvatanja stranih utjecaja.¹¹¹ Zaključio je da je Republika Poljska morala propasti, jer je viša klasa, preuzevši svu vlast i bogatstvo, zaboravila na radničku klasu.¹¹²

5.3 Emancipacija žena

Orzeszkowa u je svom članku pod naslovom *Kilka słów o kobietach* komentirala emancipaciju žena kao jednu od najraširenijih tema tog stoljeća. Pitanje emancipacije žena toga doba ostalo je u granicama usmene predaje: svi govore o emancipaciji, obavezno komentiraju te umjesto da ostvare ideju, krivudaju, drhte i skrivaju se pred tuđim pogledima. Velik broj ljudi čudio se emancipaciji žena. Orzeszkowa je takvu situaciju objašnjavala manjkom obrazovanja te ljudskom glupošću i slabošću.

¹¹¹ Bolesław Prus.: *op.cit.* pod 110), str. 897

¹¹² Bolesław Prus (1951): *Z kroniki tygodniowej* (Kurier Codzienny r. 1887, nr. 153), U: Wybór pism, Książka i wiedza, Warszawa, str. 904

Problematizirala je rad muškaraca koji su radili izvan kuće. Radili su dvostruko više i teže. Industrija se tek počela razvijati, a muškarci su bili tek polovica ljudskog roda sposobnog za rad. I žene su također trebale biti zaposlene. Smatrala je da žene mogu raditi na istim mjestima kao muškarci. Teško je bilo povjerovati da bi žene mogle biti liječnice, profesorice, odvjetnice i urednice jer su teško i dolazile do tih pozicija i to samo iz razloga jer im visoke škole nisu htjele otvoriti vrata.

Orzeszkowa je primjerenim zanimanjima za žene smatrala obrt i trgovinu. Smatrala je da bi se žene isticale kao krojačice, postolarke i rukavičarke. Osim tih triju zanata, u kojima bi se mogao zaposliti velik broj žena, bilo je i posebnih zanimanja kao knjigoveštvo, zlatarstvo te izrada galanterije od drva ili slonovače. Ovi bi poslovi bili za žene koje nisu imale bolje mogućnosti. Urednici i zemljoposjednici nisu željeli ponižavati svoje kćeri radom u tvornicama, već su htjeli da budu učiteljice. Zaključila je da žene trebaju raditi na sebi i za društvo kako se ne bi zatekle u bezizlaznoj situaciji.¹¹³

Plemićke žene su bile odgajane kao gospodarice kuće. Nisu imale mogućnosti za samostalni život nego se podrazumijevalo da se brinu za obitelj. Publicistika i književnost pozitivizma posvetila je puno pažnje ulozi žena u društvu čiji je put od rođenja bio zacrtan. Gubitak muške podrške plemićkim ženama bio je blizak autorima koji su i sami dolazili iz plemićkih obitelji. Njihova bezizlazna situacija ukazala im je na pozicije žene u poljskom društvu.¹¹⁴

Prus se otpočetka svoje novinarske karijere zanimao za pitanje emancipacije žena, ali je na tu temu imao drugačije stavove od većine tadašnjih boraca za ženska prava. Osuđivao je diskriminaciju žena na radnim mjestima. Ipak se s vremena na vrijeme u tjednim kronikama podsmjehivao samom pojmu emancipacije koji je smatrao frazeološkom bukom. U svojim djelima *Kroniki* te *Emancypantki*, isticao je da je feministička ogorčenost stanjem u društvu besmislena. Većinom se koncentrirao na psihičke i fizičke razlike spolova. Vjerovao je u unaprijed određene društvene uloge.¹¹⁵

„- Danas nema, no jednom će biti: iskrenost u ljudsim odnošajima i slobodan izbor. Kad žena ne bude morala glumiti ljubav niti koketirati sa svima, tada će odmah odbiti one, koji joj nisu

¹¹³ Eliza Orzeszkowa (1952): *Kilka słów o kobietach*, U: *Wybór pism, Książka i wiedza*, Warszawa, str. 732 - 738

¹¹⁴ Janina Kulczycka-Saloni.: *op.cit.* pod. 15), str. 52

¹¹⁵ Józef Bachórz.: *op.cit.* pod. 86), str. 373 - 374

simpatični, i poći za onoga, koji je po njezinu ukusu. Tada ne će biti niti prevarenih niti varalica, jer će se odnosi srediti na naravan način.“

(Prus 1946:151)

U članku *Listy o literaturze* Orzeszkowa je pisala o društvenim promjenama i o sukobu starih i mladih. Jedan od primjera boljitka društva koje zagovara mlađa generacija bio je u prikazu mlade žene koja se sama brinula za sebe i za svoje stare roditelje. Imala je mlađu braću i sestre te je i njih odgajala. Zadovoljstvo u životu bilo joj je kupovanje knjiga kojima bi se uzdigla na viši nivo znanja.¹¹⁶

Sve su to primjeri pravne i društvene situacije žena koji ukazuju na loše i nedemokratsko stanje društva. Problemu emancipacije žena postavljeni su temelji za rješavanje u pozitivizmu.¹¹⁷

¹¹⁶ Eliza Orzeszkowa (1952): *Listy o literaturze*, U: Wybór pism, Książka i wiedza, Warszawa, str. 747

¹¹⁷ Janina Kulczycka-Saloni.: *op.cit.* pod. 15), str. 27

6. Zaključak

Pozitivizam u Poljskoj književno je razdoblje na koje je utjecalo mnogo čimbenika. Greške iz romantizma, neodgovornost plemićkog staleža i ignoriranje povijesnih promjena samo su neki od razloga zbog kojih su pozitivisti predbacivali svojim prethodnicima.

Samo razdoblje poljskoga pozitivizma trajalo je 30-ak godina, ali je sljedećim generacijama bilo područje djelovanja k ponovnoj neovisnosti i poboljšanju društvene situacije. Pozitivisti nisu imali lak zadatak. Njihovom se programu, koji je bio ambiciozan, ali ipak nedorađen, protivilo društvo. Imali su ideale koje nisu mogli lako ostvariti.

Autori pozitivizma započeli su svoju djelatnost tendencioznom književnosti koju su kasnije odbacili i otvorili se drugim književnim utjecajima. Glavni razvojni pravac išao je od tendencioznosti do objektivnost.¹¹⁸ U zreloj pozitivističkoj književnosti nastupila je internalizacija poljskog romana te je primjetan rast psihologizacije likova u romanima, odnosno odmak od romantizma ka realizmu.

Pozitivisti su imali nezavidnu poziciju u društvu te su pokušali ostaviti ideale koji nisu bili tako lako dostupni te se uz pozitivizam vežu mnoga tabu pitanja 19. stoljeća poput emancipacije žena, antisemitizam i asimilacija Židova. Svoj su program pokušali slijediti, ali politička i društvena situacija nije im uvijek bila naklonjena. Velik uspjeh autora pozitivizma je početak modernizacije poljskog društva te utaban put novim generacijama koje su se trebale boriti za poljsku neovisnost i društvena prava.

Pozitivisti su imali cilj obrazovati društvo i svima omogućiti jednake mogućnosti. Svojim postupcima krčili su put ka ostvarivanju tih ciljeva koji su kasnije generacije dovršile.

¹¹⁸ Henryk Markiewicz.: *op.cit.* pod 1), str. 102

7. Literatura

- Agićić, Damir. 2004. *Podijeljena Poljska 1772. – 1918.*, Srednja Europa, Zagreb
- Bachórz, Józef. 2005. *Bolesław Prus*, U: Redakcja: Skoczek, A., *Historia literatury polskiej w dziesięciu tomach – Pozytywizm*, Tom VI, Wydawnictwo SMS, Bochnia – Kraków – Warszawa, str. 339 – 389
- Błoński, Jan. 1994. *Biedni Polacy patrzą na getto*, Wydawnictwo Literackie, Kraków
- Borkowska, Grażyna. 2005. *Kwestia żydowska w XIX wieku. Słownik (wybranych) pojęć*. Warszawa, U: pod red. nauk. Bogdana Mazana przy współpracy Słowini Tyneckiej – Makowskiej, 2005. *Pozytywizm i negatywizm. My i wy po stu latach*, Wydawnictwo Biblioteka, Łódź, str. 223 - 245
- Borkowska, Grażyna. 1996. *Pozytywizm – blaski i cienie*, U: Znak, Kraków
- Budarewicz, Tadeusz. 2005. *Duma i zawstydzanie. Pozytywistów autoportret zbiorowy a ich obraz w kazaniach*. Kraków, U: pod red. nauk. Bogdana Mazana przy współpracy Słowini Tyneckiej – Makowskiej, 2005. *Pozytywizm i negatywizm. My i wy po stu latach*, Wydawnictwo Biblioteka, Łódź, str. 189 – 202
- Budarewicz, Tadeusz. 2005. *Język programów pozytywistycznych*. Kraków, U: pod red. nauk. Bogdana Mazana przy współpracy Słowini Tyneckiej – Makowskiej, 2005. *Pozytywizm i negatywizm. My i wy po stu latach*, Wydawnictwo Biblioteka, Łódź, str. 27 - 46
- Budarewicz, Tadeusz. 2005. *Wartości i antywartości. Myśl pozytywistyczna między Darwinem a amboną*. Kraków, U: pod red. nauk. Bogdana Mazana przy współpracy Słowini Tyneckiej – Makowskiej, 2005. *Pozytywizm i negatywizm. My i wy po stu latach*, Wydawnictwo Biblioteka, Łódź, str. 175 – 187
- Cala, Alina. 1989. *Asymilacja Żydów w Królestwie Polskim (1864 – 1897): Postawy, konflikty, stereotypy*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa
- (Comte, A.) Conte, A. 1989. *Kurs pozitivne filozofije*. Kultura, Nikšić

- Data, Jan. 2005. *Prasa, W zaborze rosyjskim*. U: Redakcja: Skoczek, A., *Historia literatury polskiej w dziesięciu tomach – Pozytywizm*, Tom VI, Wydawnictwo SMS, Bochnia – Kraków – Warszawa, str. 69 – 85
- Fita, Stanisław. 2008. *Pozytywista ewangeliczny. Studia o Bolesławie Prusie*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Lublin
- Grynberg, Henryk. 1990. *Terra incognita*, U: Prawda nieartystyczna, Katowice
- Grzebień, Ludwik. 2005. *Szkolnictwo wyższe*. U: Redakcja: Skoczek, A., *Historia literatury polskiej w dziesięciu tomach – Pozytywizm*, Tom VI, Wydawnictwo SMS, Bochnia – Kraków – Warszawa, str. 47
- Grzebień, Ludwik. 2005. *Kultura pozytywistyczna*. U: Redakcja: Skoczek, A., *Historia literatury polskiej w dziesięciu tomach – Pozytywizm*, Tom VI, Wydawnictwo SMS, Bochnia – Kraków – Warszawa, str. 49 – 50
- Grzebień, Ludwik. 2005. *Kultura religijna*. U: Redakcja: Skoczek, A., *Historia literatury polskiej w dziesięciu tomach – Pozytywizm*, Tom VI, Wydawnictwo SMS, Bochnia – Kraków – Warszawa, str. 67
- Kulczycka-Saloni, Janina. 1971. *Pozytywizm*, Państwowe zakłady wydawnictw szkolnych, Warszawa
- (Kołakowski, L.) Kolakovski, L. 1972. *Filozofija pozitivizma*. Prosveta, Beograd
- Malić, Zdravo. 2004. *Iz povijesti poljske književnosti*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb
- Malik, Jakub. A. 2005. *Praca u podstaw i Praca organiczna*. U: Redakcja: Skoczek, A., *Historia literatury polskiej w dziesięciu tomach – Pozytywizm*, Tom VI, Wydawnictwo SMS, Bochnia – Kraków – Warszawa, str. 26 – 28
- Markiewicz, Henryk. 1994. *Literatura i historia*, Universitas, Kraków
- Markiewicz, Henryk. 1998. *Literatura pozytywizmu*, Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, Dzieje literatury polskiej, Warszawa

- Markiewicz, Henryk. 1999. *Pozytywizm*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa
- Markiewicz, Henryk. 2000. *Pozytywizm*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa
- Orzeszkowa, Eliza. 1964. *Na Njemenu*, Minerva. Subotica
- Orzeszkowa, Eliza. 1952. *Kilka słów o kobietach*. U: *Wybór pism*, Książka i wiedza, Warszawa, str. 732 – 738
- Orzeszkowa, Eliza. 1952. *Listy o literaturze*, U: *Wybór pism*, Książka i wiedza, Warszawa, str. 747
- Orzeszkowa, Eliza. 1952. *O Żydach i kwestii żydowskiej* (Wilno, 1882; Wydawnictwa E. Orzeszkowej i S-ki), U: *Wybór pism*, Książka i wiedza, Warszawa, str. 768 - 776
- Paczoska, Ewa. 2008. *Lalka czyli rozpad świata*, Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne (Spółka z o. o.), Warszawa
- Paczoska, Ewa. 2005. *Pogranicza i ograniczenia. Pozytywiści wobec kresów*. Warszawa. U: pod red. nauk. Bogdana Mazana przy współpracy Słowini Tyneckiej – Makowskiej, 2005. *Pozytywizm i negatywizm. My i wy po stu latach*, Wydawnictwo Biblioteka, Łódź, str. 247 – 265
- Prus, Bolesław. 1946. *Lutka*. Maticka Hrvatska, Zagreb
- Prus, Bolesław. 1987. *Kroniki. Wybór*, t. 1-2, wybór i przypisy S. Fita, Warszawa
- Prus, Bolesław. 1959. *Kroniki*, oprac. Zygmunt Szweykowski, t. 8, Warszawa
- Prus, Bolesław. 1966. *Kroniki*, oprac. Zygmunt Szweykowski, t. 16, Warszawa
- Prus, Bolesław. 1951. *Drobne uwagi o wielkich kwestiach* (Tygodnik Ilustrowany 1886, nr. 183), U: *Wybór pism*, Książka i wiedza, Warszawa, str. 896 – 897
- Prus, Bolesław. 1951. *Z kroniki tygodniowej* (Kurier Codzienny r. 1887, nr. 153), U: *Wybór pism*, Książka i wiedza, Warszawa, str. 903 - 904

- Sadowski, Lech. 1988. *Polska inteligencja prowincjonalna i jej ideowe dylematy na przełomie XIX i XX wieku*, Wydawnictwo PWN, Warszawa
- Sandler, Samuel. 1957. *Ze studiów nad Świętochowskim*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa
- Skoczek, Anna. 2005. *Tło historyczne epoki*. U: Redakcja: Skoczek, A., *Historia literatury polskiej w dziesięciu tomach – Pozytywizm*, Tom VI, s. 5 - 92, 339 – 388, Wydawnictwo SMS, Bochnia – Kraków – Warszawa, str. 8 – 16
- Skoczek, Anna. 2005. *Ogólna charakterystyka*. U: Redakcja: Skoczek, A., *Historia literatury polskiej w dziesięciu tomach – Pozytywizm*, Tom VI, s. 5 - 92, 339 – 388, Wydawnictwo SMS, Bochnia – Kraków – Warszawa, str. 16 – 19
- Skoczek, Anna. 2005. *Dziedzictwo pozytywizmu*. U: Redakcja: Skoczek, A., *Historia literatury polskiej w dziesięciu tomach – Pozytywizm*, Tom VI, s. 5 - 92, 339 – 388, Wydawnictwo SMS, Bochnia – Kraków – Warszawa, str. 19 – 22
- Solar, Milovoj. 1977. *Teorija književnosti*. Školska knjiga, Zagreb
- Świętochowski, Aleksander. 1876. *Nasze drogi polityczne*, „Przegląd Tygodniowy” nr. 27 U: Kulczycka-Saloni, J., *Pozytywizm*, 1971, Państwowe zakłady wydawnictw szkolnych, Warszawa, str. 13
- Świętochowski, Aleksander. 1896. *Liberum veto*, U: *Prawda*, nr. 19, Poseł Prawdy, Podkr. – S. S.
- Świętochowski, Aleksander. 2002. *Praca organiczna*, U: *Publicystyka okresu pozytywizmu 1860-1900*. Antologia, oprac. Stanisław Fita, Warszawa

7.1 Internetski izvori:

- HE=*Hrvatska enciklopedija*. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=24533> [pregled: 01.02.2018.].
- HJP=*Hrvatski jezični portal*. http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=fV5hURk%3D&keyword=hasidi [pregled: 01.02.2018.].